

EL PALLARS A L'EDAT MODERNA: ORGANITZACIÓ, DRETS I OFICIALS DEL MARQUESAT DE PALLARS. VICISSITUDS I ESTRANYAMENT DELS SEUS FONS ARXIVÍSTICS¹

Sebastià Solé i Cot

Universitat Autònoma de Barcelona

1. ELS EDITORS I L'EDICIÓ

L'Ajuntament de Sort, el Consell Comarcal del Pallars Sobirà i l'Arxiu Històric Comarcal de Sort han promogut l'edició de dos manuscrits del segle XVII: «Relación del marquesado de Pallás y de los oficiales que vuestra excelencia tiene en el, echa por el doctor en ambos derechos Onofre Timbau» (p. 31-176) i «Descripción del biscondado de Villamur» (p. 177-201). Aquesta edició ha estat efectuada per la historiadora Maria Lluïsa Cases, l'arxivera Carme Maria Marugan i la filòloga Maria Isabel Rabasa. Josep Maria Bringué hi ha fet una excel·lent i àmplia introducció, intitolada «El Pallars al s. XVII» (p. 11-24), que constitueix una útil i potser l'única introducció històrica al Pallars de l'edat moderna, la qual, sense proposar-s'ho, enllaça cronològicament i temàticament amb els treballs del mateix Bringué, de Jaume Fernández i de Jaume Ribalta publicats al recull intitolat *Senyor en les muntanyes: Procés polític a Hug Roger III, darrer comte de Pallars*.² L'edició ha comptat amb la col·laboració de l'arquitecte J. A. Adell, del geògraf i historiador Jesús Burgueño i d'altres persones que fóra massa prolix d'enumerar. Ací volem deixar constància de l'existència d'un equip laboriós i competent de pallaresos naturals i adoptius capaç de fer moltes coses, de l'existència i els resultats del qual no n'és aliè l'alcalde de Sort i diputat al Parlament Agustí López, un polític que tant s'ha preocupat i ha fet per la conservació, l'agencament, l'estudi i la divulgació del patrimoni històric pallarès.

1. Recensió i anotacions al llibre de Josep Maria BRINGUÉ, Maria Lluïsa CASES, Carme Maria MARUGAN i Maria Isabel RABASA, *Descripció del marquesat de Pallars i del vescomtat de Vila-mur per Onofre Timbau (1628)*, Lleida, Pagès Editors, 2001, col·l. «Pallars», 201 p.

2. Ferran RELLA I FORO (dir.), *Senyor en les muntanyes: Procés polític a Hug Roger III, darrer comte de Pallars*, Lleida, Pagès Editors, 2002.

2. GÈNESI I VICISSITUDS DELS DOCUMENTS TRANSCRITS. AVENTURES I DESVENTURES DELS FONTS CATALANS DELS CARDONA-MEDINACELI

Bringué comença la introducció explicant-nos que la transcripció dels dos documents s'ha efectuat a partir de «dues còpies fetes per un arxiver anomenat Juan Busquets per a l'ús quotidià dels oficials ducals» (p. 11),³ que els originals no s'han pogut consultar⁴ i que «la documentació del Pallars [després de la caiguda del comtat a les mans dels Cardona, a finals del segle XV] ha estat molt viatgera: els Cardona la prengueren del Pallars i se l'emportaren a Arbeca, després a Falset, a Barcelona, a Madrid, a Sevilla, a Toledo, i vés a saber on acabarà» (p. 11).⁵ Nosaltres, com l'autor referit insinua, creiem que la documentació ha d'estar a prop dels pobles que l'han causada i —directament o indirectament— pagada, que són els que l'estudiaran amb més interès, a més del fet que tal documentació es va estar durant segles a Catalunya.

Nosaltres advertim ara el lector i l'investigador que una part de la documentació catalana dels fons ha estat microfilmada a càrrec de la Generalitat de Catalunya i que els microfilms relatius a la documentació pallaresa han estat dipositats a l'Arxiu Comarcal de Sort.⁶

3. Juan Busquets fou el primer dels arxivers (1623-1640) de l'Archivo General de los Duques de Segorbe y Cardona, els quals concentraren llur documentació al castell d'Arbeca (A. SÁNCHEZ GONZÁLEZ, *Documentación de la Casa de Medinaceli: el Archivo General de los Duques de Segorbe y Cardona*, Madrid, 1990, p. 65 i seg. i 205 i seg.). Segons Bringué, en la introducció de l'edició que recensionem (p. 13), Busquets era notari de Castelló d'Empúries, un comtat també conquerit pel rei i que anà a parar finalment als Cardona a la primera meitat del segle XVI; d'Onofre Timbau, en canvi, només ens diu que era «jutge del marquesat ("assessor" diuen els documents)» (p. 11).

4. Diu que «es deu[en] conservar dins [l']arxiu general [...] dels Cardona-Medinaceli» (p. 11).

5. Segons Sánchez González, encara ha estat en més llocs dels que diu Bringué (a Lucena entre 1641 i 1660, i a Tortosa entre 1714 i 1722 —A. SÁNCHEZ GONZÁLEZ, *Documentación*, p. 71 i seg. i 114 i seg.). A Toledo no hi ha estat mai ni creiem que hi vagi mai (a la secció «Noblesa» de l'Archivo Histórico Nacional), ja que el dit fons ha estat inscrit en el Catàleg General del Patrimoni Històric Andalusí per ordre de la Conselleria de Cultura de la Junta d'Andalusia, juntament amb l'edifici de la Casa de Pilatos i amb tots els fons documentals que aquest aixopluga (Ordre de 29 de juliol de 1997, *Boletín Oficial de la Junta de Andalucía* de 23 d'agost de 1997, on trobem enumerats els llinatges nobiliaris dels quals procedeixen els dits fons).

6. Fa una descripció detallada de la gestació i l'aplicació dels convenis successius entre la Generalitat de Catalunya, la Fundació Casa Ducal de Medinaceli i el monestir de Poblet, per a la microfilmació i el dipòsit dels fons, així com de la creació del Consell Particular per a Catalunya de la Fundació, Francesc OLIVÉ I OLLÉ, «L'arxiu dels Medinaceli a Catalunya», *Arxius. Butlletí del Servei d'Arxius* (Barcelona), núm. 22 (1999), p. 1-3, on l'autor descriu sumàriament els fons catalans de

Josep Maria Pons i Guri, l'estudiós del vescomtat de Cabrera (també pertanyent als Cardona-Medinaceli des del 1756), explica com els fons d'aquest vescomtat, dipositats a Hostalric, durant la Guerra Civil foren portats pel Servei de Salvament d'Arxius de la Generalitat de Catalunya a Viladrau per a salvar-los dels bombardeigs, i, finida la Guerra, el Servicio de Recuperación Documental dels vencedors els portà a l'Arxiu Reial de Barcelona (o Arxiu General de la Corona d'Aragó), d'on foren lliurats al duc de Medinaceli,⁷ a qui «devia venir de nou el regal al cap de 127 anys de l'abolició de les jurisdiccions baronials i dels vestigis del feudalisme»; el duc ordenà dipositar-los a l'arxiu que tenia al seu palau de Sevilla. Ja cap als nostres dies, Pons es refereix al projecte de centralitzar a Toledo els arxius dels *Grandes de España*, i a l'autorització, amb càrrec a la Generalitat de Catalunya, de realitzar còpies microfilmades que es dipositaran a Catalunya. Pons diu que això, «més que una solució, és un testimonial a honor i glòria de la grandesa de la il·lustre nissaga», i que «la pantalla de l'aparell de lectura de microfilms afecta la visió» de l'investigador.⁸ A això, nosaltres hi podem afegir que la lectura del microfilm mai no és tan nítida ni concloent com la de l'original; i que, per postres, els microfilms s'han hagut de dipositar on ha volgut el posseïdor actual dels documents, no pas on ha volgut qui n'ha pagat la reproducció. Nosaltres no creiem que el monestir de Poblet —lloc triat per al seu dipòsit— sigui el lloc més adient per a la utilització dels fons pels investigadors: si el conveni establia que els microfilms es dipositarien «en un indret de Catalunya vinculat històricament amb la Casa Ducal»,⁹ hi ha molts altres indrets més ben comunicats i més pròxims a nuclis de població amb els serveis necessaris, sense que siguin Barcelona, on, d'altra banda, els Cardona tenien cases (especialment a la plaça del duc de Medinaceli, que per això duu aquest nom) —algunes de les quals llogaven als lloctinents, que les preferien al seu palau— i on residia permanentment el procurador general que els Cardona tenien per als seus estats: mots perfectament aplicables a la documentació pallaresa.

l'arxiu ducal: pel que fa al Pallars, hi ha vint-i-vuit lligalls del comtat (marquesat des del final del segle XV, quan l'obtenen els Cardona) i tres del vescomtat de Vilamur (que al final del segle XIV els Cardona havien obtingut per mitjà dels Anglesola); Olivé també hi diu, nosaltres creiem que erradament, que els fons en qüestió «són dipositats actualment [...] a Toledo» (p. 1).

7. Segons m'ha explicat el professor J. M. Font i Rius, que va treballar en el salvament i la conservació del patrimoni documental durant la Guerra, i després, l'aleshores director de l'ACA, Martínez Ferrando, feia l'orni, però finalment no va poder resistir més la pressió de la casa ducal, que reclamava la documentació.

8. Josep M. PONS I GURI, «Hostalric, capital i arxiu del vescomtat de Cabrera», *Quaderns de la Selva* (Santa Coloma de Farners), núm. 14 (2002), p. 10-14.

9. Francesc OLIVÉ I OLLÉ, «L'arxiu dels Medinaceli», p. 1.

Un dels arguments de Pons i Guri en contra de la possessió de la documentació pels Cardona-Medinaceli actuals és que es tracta majoritàriament de documentació judicial, governativa i dominical, i que tals potestats feudals foren expropiades irreversiblement per l'Estat espanyol als anys 1836-1837.¹⁰ Aquest argument, legalment irreprotxable, podria ésser també aplicable a alguna part de la documentació pallaresa. Nosaltres remarcarem la paradoxa que els fons de la casa de Pallars, Cardona, Cabrera..., i d'altres de Catalunya, integrin ara el patrimoni històric andalús.

En una edició com la que comentem, no hauria estat sobrer que s'haguessin resumit les vicissituds arxivístiques del fons al qual pertanyen els manuscrits i s'hagués fet constar el lloc on es troben ara, per més que ja s'hagi dit i publicat en algun altre lloc.

3. CONTINGUT DELS DOCUMENTS TRANSCRITS I VISIÓ HISTÒRICA DEL PALLARS A TRAVÉS DE LA INTRODUCCIÓ DE JOSEP BRINGUÉ

Els manuscrits estan dividits en capítols relatius a cada un dels *quarters* en què es dividien el marquesat de Pallars (Sort, Peramea, Cardós, mig quarter d'Escaló, Àneu i Salàs) i el vescomtat de Vilamur (Sobirà i Jussà) —no pertanyia pas als Cardona tot el Pallars Sobirà, i encara menys tot el Pallars Jussà: Rialb i la vall d'Àssua i Tírvia-Vallferrera eren reials, l'abat de Gerri tenia senyories «una mica per tot arreu», hi havia diverses senyories laiques (p. 12)—, i dintre de cada capítol hi ha un apartat per a cada un dels pobles respectius. Contenen una breu descripció geogràfica, demogràfica, econòmica, social i, amb força detalls, jurisdiccional i institucional dels pobles pertanyents al duc de Cardona com a successor dels comtes de Pallars: quines rendes i censals paguen, en quin règim posseeixen les terres i els boscos, quins drets hi té el duc, quines llibertats tenen els pobles, quines institucions, jurisdiccions, oficials... (p. 16 i 26). La redacció dels dos documents coincideix amb les urgències dineràries dels ducs per mor del «fratricida dels Cardona per quedar-se amb el títol de duc i el patrimoni familiar, i el consegüent endeutament del llinatge senyorial i els censals que les comunitats es carreguen per acudir en socors del duc a canvi de la consignació de les rendes senyorials», i serví per a preparar una capbreuació efectuada uns anys més tard (1668-1669) en un «marquesat de Pallars gens acostumat a aquestes mesures» (p. 15, 23, 69, etc.). Nosaltres veiem en això una

10. Josep M. PONS I GURI, «Hostalric, capital i arxiu», p. 11.

mostra del que a vegades s'ha anomenat *procés de «refeudalització» de l'edat moderna*, que consisteix, d'una banda —la que ací toca més de prop—, en l'augment del rigor en l'exacció dels drets dominicals i de la pressió per a imposarne de nous, i, de l'altra —més allunyada de la problemàtica que reflecteixen els documents transcrits—, en alienacions del patrimoni reial al mateix temps que augmenta la pressió centralista, absolutista i uniformista del rei. El resultat de la Guerra dels Segadors no solament tindrà com a efecte la divisió de Catalunya i la integració definitiva del Principat en la monarquia hispànica, sinó que també serà una victòria dels senyors, si més no dels grans senyors, sobre els seus súbdits, la qual els permetrà d'incrementar la pressió dominical, com refereix Bringué en relació amb aquests documents (p. 14 i 17). També explica Bringué l'evolució de la «vista general», unes juntes generals dels estats pallaresos del duc que negocien pagaments i normes, estableixen talles, dicten disposicions. La «vista general» «durant el segle XVI [...] cada vegada té més poder i s'estructura millor» gràcies a les disputes i els plets familiars dels Cardona, i «va evolucionant, com Andorra, cap a un [...] Consell de la Terra, però que els resultats de la Guerra dels Segadors i de Successió paraltzaran aquesta evolució» (p. 22-23). L'última d'aquestes guerres causarà la desaparició de diverses institucions, drets i llibertats dels pallaresos.¹¹

Bringué anota que en aquests documents apareix un Pallars força poblat. Timbau troba que els pobles paguen per menys cases de les que hi ha —cosa que ens sembla lògica en una època d'augment de la població i/o després d'un canvi tan traumàtic de titularitat dominical— i aconsella al duc que els exigeixi els drets que per aquest motiu no li han satisfet durant els darrers trenta anys —període més enllà del qual tals drets prescrivien—, la qual cosa portarà a un procés i a conflictes llargs (p. 15 i 17). Quan el document parla de «mil ochocientos nueve besinos», es refereix, pensem, a cases (p. 29), cosa que Bringué no adverteix.

Bringué anota també que aquests documents ens manifesten un Pallars amb poques subjeccions al senyor: paguen poques rendes, tenen les terres en franc alou (ho deduïm de la p. 20), participen en l'exercici de la jurisdicció, frueixen d'àmplies llibertats (p. 15), sovint derivades de costums immemorials o d'usucapions d'èpoques de relaxament de l'autoritat del senyor i, especialment, dels seus oficials (p. 28). És als *quarters* de les valls d'Àneu i de Cardós —justament les més extremes de la comarca, és a dir, les capçaleres de la Noguera— on les llibertats i l'autogovern són més amplis (p. 18 i 22). Creiem nosaltres que

11. Com, per exemple, els braços de Cort de la vall d'Àneu. Sobre això tenim un treball en curs.

això és una mostra del feudalisme de muntanya, menys carregós que el de les terres baixes, cosa que s'explica per la duresa de les condicions de vida, pel caràcter menys dòcil dels naturals i per l'existència d'una societat sòlidament estructurada i disciplinada i capaç de fer front amb èxit als poders superiors.¹² Tot això, al segle XIX, devia ser el brou de cultiu del carlisme, cosa que, fins ara, ha estat poc estudiada. I també és una mostra de la llarga i arrelada pervivència de llibertats, costums, drets, institucions i d'altres aspectes socials i culturals que provenen, si més no, de l'alta edat mitjana, a la franja més septentrional de tota la península Ibèrica, i que van desapareixent a mesura que hom avança cap al sud a causa de les condicions en què es van anar efectuant la conquesta i la colonització respectives, amb una societat cada vegada més dinàmica i pletòrica, i amb una Església i una monarquia més poderoses, amb més autoritat, més centralitzades i més uniformistes.

En la introducció, Bringué fa referència a un fet transcendent per a la comarca i poc conegut pels no-pallaresos: la conquesta del comtat de Pallars pel rei, que no l'annexiona a la jurisdicció i el patrimoni reials, sinó que el cedeix a un comte fidel, Joan Ramon Folch de Cardona (p. 13), amb el títol de marquès.¹³ Aquesta conquesta es va consumir l'any 1488 sota el regnat de Ferran II: és a dir, cal emmarcar-la en l'època en què tant Ferran II de Catalunya i Aragó com Isabel I de Castella conquerien nous territoris (Granada, el Magrib, Itàlia, les Índies, l'Alta Navarra), sotmetien la noblesa (Castellbò, Pallars...), imposaven arreu una forma d'autoritat reial nova, més enèrgica i absoluta, i en alguns llocs impulsaven una política de castellanització (Galícia) i cristianització (Andalusia oriental, les Índies). D'aquest fet volem remarcar, encara que no tingui relació amb els documents del llibre que recensionem, que Hug Roger III i el seu llinatge es van enfrontar amb el rei i van perdre la guerra i, doncs, el comtat, no pas perquè volguessin ésser comtes independents o sobirans, sinó, ben al contrari, perquè van intervenir destacadament en les conteses polítiques i militars del Principat de Catalunya i de la monarquia en un bàndol i amb una actitud que, amb el pas del temps i l'evolució de la contesa, van esdevenir minoritaris i perdedors. En certa manera va passar com a la Guerra de Successió, on Catalunya va tenir una actitud intervencionista en els afers de la monarquia hispànica i ho va perdre tot, mentre que de la Guerra dels Segadors, amb una

12. Sobre el «feudalisme de muntanya», vegeu, p. ex., Pierre BONNASSIE, «Conclusion», a M. BERTHE i B. CURSENTE, *Villages Pyrénéens: Morphogenèse d'un habitat de montagne*, Tolosa, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, 2001, p. 283-297.

13. Sobre les causes i les vicissituds d'aquesta conquesta, vegeu l'obra de Ferran Rella citada en la nota 2.

actitud separatista, en va sortir molt més ben parada. Però, malgrat el canvi de titularitat del comtat, el segle XVI va ésser un segle de reforçament de les llibertats i institucions pallareses, i l'ofensiva senyorial va tenir lloc als segles XVII i XVIII (p. 14, 15, 17, 22 i 23), durant els quals, d'una banda, els Cardona superaren la seva crisi interna i, de l'altra, Catalunya es va trobar indefensa davant el rei i els senyors (el règim de Nova Planta va respectar totalment i va afavorir els drets dels senyors, que en força casos els ampliaren i consolidaren). És comprensible, doncs, per tot això, que els redactors dels documents transcrits silenciessin pràcticament la Casa de Pallars, els drets de la qual eren els que van passar als Cardona i que ara volien restablir, i que, quan l'esmentaven, ho fessin en relació amb fets perjudicials per al patrimoni i l'autoritat comtal i ho fessin «d'una forma vaga»¹⁴ i «quasi despectiva», alhora que magnificaven «el paper de Ferran II» (p. 13).

4. LA INTRODUCCIÓ DE LES EDITORES

Les tres autores de la transcripció, en les seves notes sobre el manuscrit que hi ha a continuació de la introducció de Bringué (p. 25-30), comencen deixant constància del lliurament «a l'Arxiu Històric comarcal de Sort de la còpia dels microfilms dels fons Pallars, Vilamur i Catalunya General de l'Arxiu Ducal de Medinaceli [...] que actualment es troba a Toledo (Archivo General de la Nobleza)»¹⁵ (p. 25), microfilmada a càrrec de la Generalitat de Catalunya, cosa que ha facilitat l'edició dels documents que es publiquen. Diuen que els «agradaria la publicació sistemàtica de tot aquest conjunt documental en un corpus» (p. 25), però a la pàgina següent ens informen que no han inclòs en la transcripció un document que hi va annex i dos de connexos (p. 26), amb la qual cosa reconeixen que no s'ha d'editar indiscriminadament tota la documentació a fi d'aprofitar bé els recursos i els esforços, a part que la publicació de documents d'escàs interès distreu l'atenció dels estudiosos. Afirmen que l'edició present és la continuació de la tasca d'edició d'altres documents pallaresos, com ara «Spill [...] del Vescomtat de Castellbò», «Capbreu de les Valls d'Àneu

14. «[L]os predecesores de su excellencia», «los antiguos condes»: que poc que han canviat les coses!

15. En realitat, es tracta de la secció «Noblesa», amb seu a Toledo, de l'Arxiu Històric Nacional, la seu principal del qual és a Madrid. Sembla que, per ara (octubre de 2003), en aquest arxiu de Toledo només hi ha una caixa de documentació dels Medinaceli, la qual conté documents dels anys 1789 a 1848, segons informa la web de l'Arxiu, actualitzada recentment; la resta continua, creiem, a Sevilla (vegeu, *supra*, la nota 4).

de 1669» i «Llavorsí. Dels orígens al capbreu de 1669» (p. 25 i n. 1). Nosaltres creiem que aquesta tasca és també la continuació dels treballs de Valls i Taberner, dels quals durant molts anys ha fet l'edició en solitari la revista *Urgellia*, dirigida pel traspassat recentment Cebrià Baraut, i d'altres historiadors, revistes (com *Collegats*) i editorials (com Garsineu), sense deixar d'esmentar el gran estudiós dels textos medievals pallaresos —especialment del monestir de Santa Maria de Gerri i dels seus drets dominicals—, el malaguanyat Ignasi Puig i Ferrer.¹⁶

En la descripció dels manuscrits ens informen que el relatiu al marquesat de Pallars fou elaborat el 1628 per Onofre Timbau, doctor en tots dos drets —romà i canònic— i assessor del duc al marquesat de Pallars i al vescomtat de Vilamur, i fou copiat per l'arxiver del duc a Arbeca, Joan Busquets, el 1631. El manuscrit relatiu a Vilamur, en canvi, fou copiat i probablement redactat per una altra mà, desconeguda, el 1632 (p. 29).

Les editores constaten la redacció en castellà dels documents «perquè anava dirigit al duc de Cardona» —no creiem pas que fos aquest el motiu de l'ús de la llengua castellana, ja que aquest tipus de documents no solien anar adreçats, de fet, al senyor,¹⁷ sinó als seus procuradors jurisdiccionals i patrimonials; sí, en canvi, que podien ésser-ne motiu les vinculacions familiars i polítiques de la nissaga amb Castella i Andalusia, on els Cardona posseïen importants dominis ja molt abans d'emparentar amb els Medinaceli¹⁸ i on residiren permanentment si més no des del segle XVII,¹⁹ així com, en general, la castellanització de les classes més altes del Principat i, en particular, la imposició o l'adopció del castellà en els nivells més elevats, si més no, de l'administració ducal. Constaten també «el prestigi del castellà» en l'època i les seves «fluctuacions ortogràfiques» i l'absència de normativa (p. 29), però no assenyalen que autors i copistes, catalans tots, emplen el document de catalanismes lèxics, sintàctics i ortogràfics, i castellanitzen parcialment el nom d'algunes institucions i oficials, així com també alguns topònims.²⁰ Nosaltres ens preguntem si algunes de les suposades fluctuacions ortogràfiques són degudes no pas al «pas del sistema fonològic del castellà

16. Trobem una relació essencial de la historiografia pallaresa esmentada més amunt en l'obra de Ferran RELLÀ (dir.) *Senyor en les muntanyes*, p. 271-272.

17. Encara que, a vegades, ho poguessin expressar així per mera formalitat.

18. *Gran Enciclopèdia Catalana* (GEC), s. v. *Cardona, comtat de*, per Santiago Sobrequés; A. SÁNCHEZ GONZÁLEZ, *Documentación*, p. 17, 63, 55 i 88-89, i arbres genealògics de les p. 256-267 i del volum annex.

19. A. SÁNCHEZ GONZÁLEZ, *Documentación*, p. 89 i n. 87.

20. No sembla ésser aquest el cas del topònim *Plan de Cortis* (p. 72, p. ex.), el qual, segons em comenta Josep Maria Bringué, apareix també constantment en la documentació medieval.

medieval al modern i a l'absència de la normativa ortogràfica» (p. 29), sinó a catalanismes i al mal coneixement del castellà i el llatí —guia ortogràfica de l'època— del copista.

En resum, ens trobem davant d'un llibre que conté una introducció essencial i dos documents importants per al coneixement del Pallars a l'època moderna.

